

Rajko Bukvić*

Nižegorodski državni inženjersko-ekonomski univerzitet,
Knjaginjino, Rusija

KONCENTRACIONI LOGORI – POGLED NA STRAŽARE**

Apstrakt: U radu se razmatra knjiga Fangevoktere i konsentrasjonleire: *En sosiologiska undersøkelse av norske fangevoktere i „serbienleire“ i Nord-Norge i 1942–43*, koja se nedavno pojavila u srpskom prevodu. Dat je osvrt na njen naučni značaj, aktuelnost i važnost u vreme kada je nastala, kao i na ime i značaj autora. Ukazuje se na mesto autorovih shvatanja u razvoju teorije i razumevanja koncentracionih logora. Ističe se veliki značaj objavljivanja knjige na srpskom jeziku, kako s obzirom na njenu važnost iz navedenih razloga, tako i zbog činjenice da se u osnovi knjige nalaze „srpski logori“ u Severnoj Norveškoj, koji predstavljaju jednu od najtragičnijih stranica istorije našeg naroda.

Ključne reči: koncentracioni logori, stražari, srpski logori, Severna Norveška.

Čudne su, ponekad, sudbine knjiga. Bez obzira na njihov kvalitet, na tematiku kojom se bave, na ime svog autora. Pitanje koji faktori to opredeljuju važno je u svakom konkretnom slučaju, ali je interesantno i samo po sebi, u fenomenološkom smislu. Odgovori na to pitanje trebalo bi da objasne zašto neke kvalitetne i aktuelne knjige, knjige poznatih i važnih autora godinama, nekad i decenijama, ostaju neprimećene, nepoznate, prosto prećutkivane od strane relevantne javnosti, dok neke doživljavaju i goru sudbinu. Jedna od takvih, izuzetno dugo praktično nepoznatih, prećutkivanih, upravo je knjiga koja se nedavno pojavila u srpskom prevodu. Napisana i odbranjena kao magistarski rad jednog mladog istraživača, nastala na osnovu višegodišnjih, skrupuloznih istraživanja na razmeđu 1940-ih i 1950-ih, ona je ispunjavala sve predušlove da postane značajno naučno delo. Tu su bili i kvali-

* Počasni profesor, r.bukvic@mail.ru

** Povod za pisanje članka je objavljivanje knjige: Nils Kristi /2018/: *Stražari koncentracionih logora*, Pravni fakultet, Beograd.

tet, nesumnjiv, u metodološkom i istraživačkom pogledu, i aktuelnost – još uvek vrlo sveži tragovi svetskog rata i koncentracionih logora, kao eksplozije i simbola zla u svetskim razmerama. U njima je značajan broj autorovih zemljaka neslavno i nečasno uzeo učešća, za šta se moralo tražiti neko objašnjenje, i koje je autor upravo i predstavio, na jedan specifičan način. Najzad, i sam autor, tada početnik istraživač na univerzitetu, naravno ne mnogo poznat u široj javnosti, ali koji je svoje istraživanje preduzeo i izvršio na sjajan način, a na inicijativu poznatog profesora Juhanesa Andenesa (Johannes Andenæs).

Kada je, međutim, 1952. odbranio magistarski rad, i dobio nekoliko manje-više kurtoaznih pohvala, Kristi je uspeo od svog istraživanja još samo da objavi dva rada u vodećem norveškom kriminalističkom časopisu.¹ Usledilo je ćutanje dugo dve decenije, da bi tek tada norveški akademik Nils Peter Gledič (Nils Petter Gleditsch) izašao s inicijativom da se Kristijeva teza izda u vidu knjige, što je realizovano 1972.² I posle još gotovo pola veka knjiga se pojavljuje najpre u ruskom, a najzad i u srpskom prevodu, dok engleski izdavač, kome je publikovanje takođe ponuđeno, ni sada nije imao interesovanja.

Zašto? Šta je to u Kristijevoj knjizi što je izazvalo ovakav njen tretman? Pokušajmo da se razaberemo u problemu.

Kako je naglašeno, Kristijev magistarski rad napisan je na osnovu skrupuloznog, višegodišnjeg istraživanja. U osnovi knjige bili su koncentracioni logori, konkretno logori u (Severnoj) Norveškoj za vreme Drugog svetskog rata, koji su još tada nazvani „Srpski logori“, jer su u njima većinom bili zatočeni Srbi. Kristi u centar istraživanja ne stavlja, u to vreme, uobičajen predmet – logoraše, njihova stradanja i doživljaj logora i života u njemu, što je u posleratnim godinama, razumljivo, najčešće bio slučaj. On nije postavio ni zadatak da istražuje fenomen logora kao takvih, njihov nastanak, funkcionisanje, sudbinu zatočenika i sl., dakle ono što bi se od jednog istraživanja, pri tom sociološkom, moglo očekivati. Njegova pažnja usmerena je na pitanje šta uzrokuje ponašanje onih koji su učesnici logorskog života, dakle u izvesnom smislu ipak doživljaj logora, i onoga što se u njima dešavalo, ali ne s aspekta logoraša-zatočenika, već druge strane – stražara. Ovaj pristup bio je, može se konstatovati, nasušna potreba u Norveškoj nakon oslobođenja. U pomenutim, i drugim logorima, u Norveškoj, koje su po okupaciji otvorili Nemci, radilo je i nekoliko stotina norveških stražara, od kojih je jedan, ne mali, deo direktno učestvovao u ubijanju i mučenju zatočenika. Zemlja u kojoj je podrška nacističkoj Nemačkoj bila ne beznačajna, i u kojoj je zloglasno ime, u svetskim razmerama, stekao Vidkun Kvisling (Vidkun Quisling), preduzela je mere po oslobođenju da se saradnicima okupatora sudi. Kvisling je pogubljen, a mnogi od stražara bili su osuđeni na dugogodišnje kazne zatvora. U određenom smislu time je savest nacije mogla da bude umirena. Kako kaže Kristi u ovoj knjizi (str. 202), „kazna je stavila tačku“, ali ipak tek tačku za koju se kasnije ispostavilo da ne predstavlja kraj. I tada, u takvoj atmosferi, koja je karakterisala ne samo Norvešku, ponašanje stražara postaje predmet jednog naučnog istraživanja.

1 *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab.*

2 *Fangevoktere i konsentrasjonleire /1972/: En sosiologiska undersøkelse av norskefangevoktere i „serbienleire“ i Nord-Norge i 1942–43., Pax, Oslo.*

1. O KRISTIJEVOM ISTRAŽIVANJU

O širini obavljenog istraživanja piše sam Kristi, u Uvodu (str. 15). U početku su postojale samo nejasne hipoteze u odnosu na ciljeve istraživanja, zatim su deo jeseni 1948. i proleće 1949. prošli u upoznavanju s kriminalnim predmetima pokrenutim protiv norveških stražara, u neformalnim razgovorima s nekima od njih, kao i s policajcima i drugima koji su imali veze s logorima. Pretpostavke nastale u toj fazi trebalo je zatim proveriti, što je učinjeno počev od jeseni 1949, kada su počeli prvi intervjui i sistematičniji razgovori. U proleće naredne godine autor čini napore da se bliže upozna s opštijim problemima koncentracionih logora, a u proleće 1951. sprovedeni su intervjui i sistematski razgovori s kontrolnom grupom. I pored ovako vremenski opsežnog istraživanja, ono je bar jednim delom bilo izloženo vremenskoj stisci, pošto je bilo važno realizovati intervjue s nizom stražara pre no što oni izađu iz zatvora. Kristi ističe da su stoga neki intervjui pripremljeni nedovoljno brižljivo.

Međutim, bez obzira na ovu (samo)kritičku opasku, o kvalitetu pripremljenih upitnika i primenjenih tehnika u ispitivanju, iz same knjige se dobija drugačija, celovita i u pravom smislu fascinirajuća slika, posebno ako se ima u vidu da je istraživanje sprovodio jedan mladi istraživač, faktički početnik u nauci. Upitnik, zajedno s uputstvom za sprovođenje intervjua, dat je u Prilogu 1 (str. 176–180). Sprovođenje intervjua Kristi obrazlaže u Glavi 3, na str. 68–74. Pored toga u Glavi 8 dati su i odlomci nekih od intervjua (str. 161–172), iz kojih se takođe mogu videti ne samo mišljenja stražara, već i studioznost s kojom je autor pristupio njihovom ispitivanju. O poslednjem svedoče i metodi i tehnike primenjene u obradi materijala, odnosno sprovedenih intervjua i razgovora, kao i veoma detaljno i pažljivo razmatranje uzorka, njegovog odabira, reprezentativnosti. Uzorak, koji su činili dostupni stražari, Kristi razmatra na više mesta u knjizi. Najpre u Glavi 3, koja počinje opisom traganja za polaznim podacima – brojem norveških stražara u srpskim logorima, gde se došlo do brojke od 363 stražara koji su radili u tim logorima, ali je kartoteka koju je uspeo da sastavi Kristi (imena i lični podaci) sadržala 249 ljudi (str. 65). Stražari su činili dve partije, prema vremenu u kojem su upućivani u logore (183 i 180 ukupno, odnosno u uzorku 146 i 103), a prema kriterijumu ophođenja prema zatočenicima takođe dve grupe: mučitelji i/ili ubice (ili ekstremna grupa) i kontrastna grupa, čije ponašanje prema zatočenicima nije karakterisala surovost. Istraživanjem nisu bili obuhvaćeni svi stražari iz stvorene kartoteke, budući da s nekima nije mogao biti uspostavljen kontakt, a neki su odbili saradnju. Tako se brojnost ekstremne grupe zastupljena u istraživanju svela na 47 ljudi, za izveštaje o karakterističnim crtama ove grupe, odnosno 30, po podacima dobijenim od samih stražara. Kod kontrastne grupe te brojke su bile 50 i 30. Naravno, ocena reprezentativnosti uzorka bila je za Kristija, kao savesnog istraživača, krajnje važna i on je uzorak detaljnije obrazložio i objasnio u Prilogu 3 (str. 189–194). Njegov konačni zaključak glasi da „naš uzorak, iako s velikim naporom, ipak izdržava kritiku“ (str. 67).

Drugi aspekt Kristijevog istraživanja već je pomenut, i on je možda i značajniji. Reč je o metodima i tehnikama u analizi dobijenih rezultata (glave 7 i 8). Korišćeni su Roršahov test³, metod tzv. kalifornijske grupe⁴, u to vreme malo poznat u

3 H. Rorschach /1921/: *Psychodiagnostik. Psychodiagnostics. Tafeln – Plates*, Bern.

4 T. W. Adorno et al. /1950/: *The Authoritarian Personality*, New York.

Norveškoj, s određenim izmenama u odnosu na originalnu anketu, Bogardusova skala⁵ za merenje socijalne distance, odnosno prihvatanja ljudi, konkretno među ljudima raznih nacionalnosti. U tumačenju rezultata korišćeni su, naravno, i prikladni statistički metodi. Očito je da su i ovi metodi odgovarali širini istraživačkog poduhvata.

2. KONTEKST KONCENTRACIONIH LOGORA – KRATAK ISTORIJAT

Već je istaknuto da je tema Kristijevog istraživanja bila izuzetno aktuelna, čemu i nisu potrebna dodatna objašnjenja i obrazlaganja, čak i bez obzira na njegov, u to vreme, neuobičajen pristup. Značajan deo istraživanja Kristi je posvetio proučavanju opštih pitanja koncentracionih logora. Ovi rezultati izloženi su u Glavi 1, pri čemu treba naglasiti da se autor ograničio na predstave o logorima u obliku u kome su oni postojali u Nemačkoj i na okupiranim teritorijama, dakle analizira se period od 1933. godine, kada su podignuti prvi nemački logori sve do 1945. (str. 17). Videćemo da li je ovo ograničenje imalo značaja na zaključke koje je izveo Kristi, odnosno koji iz njegovog istraživanja proističu. Radi toga, pogledajmo malo širi kontekst koncentracionih logora, koji je ovaj autor dao u Pogovoru Kristijevoj knjizi.⁶

Kao specifična vrsta zatvora stvorena za političke protivnike, pripadnike određenih etničkih ili konfesionalnih grupa, civile iz izvesnih, kritičnih vojnih područja ili pak za bilo koju grupu ljudi, koncentracioni logori mogu imati različite funkcije: pacifikacija, izvor (jeftine) radne snage, zastrašivanje, kažnjavanje, itd. Najčešće se osnivaju u ratnim uslovima, a zatvorenici se u njima nalaze po pravilu bez (pojedinačne) sudske odluke. Iako su vrhunac doživeli u Drugom svetskom ratu, pre svega u vidu nacističkih logora širom Evrope, s milionima uništenih života i svime što je to pratilo, oni se ipak ne mogu ograničavati na to vreme i na te teritorije, i najzad na nacističku Nemačku. O koncentracionim logorima u savremenom smislu može se, naime, govoriti još od istorije Građanskog rata u SAD 1861–65, što nije toliko poznato.⁷ Tada su stvoreni prvi koncentracioni logori. Konfederacija je u martu 1864. godine izgradila logor u mestu Andersonvil za zarobljene vojnike severa (kamp Samter). Od gladi, bolesti, epidemija i lošeg ophođenja umrlo je oko 10.000 zatočenika. Bilo je slučajeva sadističkog mučenja, ubijanja. Po završetku rata komandant logora Hajnrh (Henri) Virz (Heinrich Hartmann Wirz) pogubljen je kao ratni zločinac. Andersonvil je dosta poznat⁸, što ne čudi jer je pripadao „suprot-

5 E. S. Bogardus /1926/: *Social Distance in the City*, *Proceedings and Publications of the American Sociological Society*, 20, pp. 40–46.

6 R. Bukvić /2018/: Novi pogled Nilsa Kristija na koncentracione logore.

7 Uobičajeno, prvi koncentracioni logori vezuju se za burske ratove. Videti, na primer: G. Metan /2017/: *Rusija – Zapad. Hiljadu godina rata*, NoviSad – Beograd, p. 253, fn. 3. Ovom autoru, ipak, treba odati priznanje da ističe prve masovne deportacije u novom dobu, koje su uvele SAD od prve polovine 19. veka nad Indijancima, koji su deportovani u rezervate u velikim prerijama, gde su gotovo umirali od gladi.

8 Videti: N. P. Chipman /1911/: *The Tragedy of Andersonville. Trial of Captain Henry Wirz the Prison Keeper*, 2nd ed., San Francisco; N. P. Chipman /1891/: *The Horrors of Andersonville Rebel Prison*, San Francisco.

noj⁹ strani, ali gotovo je nepoznato da su logore podizali i severnjaci. Logor Daglas stvoren je u februaru 1862. kod jezera Mičigen, blizu Čikaga. U njemu su držani ne samo zarobljeni vojnici, već i građanska lica s teritorija južnih država. Uslovi u logoru bili su užasni, nivo smrtnosti u njemu bio je značajno viši nego u Andersonvilu, koji je uostalom i podignut kasnije. Tačni brojevi o zatočenicima i umrlima u Daglasu nisu poznati.

Treba istaći da su na Kubi otvoreni koncentracioni logori za vreme Trećeg kubanskog rata za nezavisnost (1895–98). Nakon početnih neuspeha, ustanici su, koristeći gerilsku strategiju, uspeli da pobeđe španske snage. U februaru 1896. na Kubu je prispeo s novim kontingentom vojske španski vojni guverner Valerijano Vejler (Valeriano Weyler), koji je već imao iskustava u gušenju kubanske borbe za nezavisnost, u desetogodišnjem ratu (1868–78). Vejler je želeo da suzbije gerilu oduzimajući joj bazu u seoskom stanovništvu, i stoga je primenio niz surovih mera. Pored ostalog, uveo je „režim koncentracije“, preduzeo masovno prisilno iseljavanje i zatvaranje seljaka i njihovih porodica s područja gde su delovali kubanski pobunjenici u gradove, zapravo koncentracione logore. Time je zaustavljeno širenje ustanka, ali su zavladao glad i zarazne bolesti. Zbog loših uslova umrlo je oko četvrt miliona Kubanaca.¹⁰

Ipak, većina autora saglasna je da je pravi začetak koncentracionih logora zapravo bio Englesko-burski rat 1899–1902, kojim je i otpočeo 20. vek.¹¹ Predistorija ovog (drugog po redu) englesko-burskog rata dobro je poznata, i u pozadini se, naravno, nalaze prirodna bogatstva – dijamanti i zlato. Kada su, nakon izgubljenog prvog rata (1877–81), s višestruko jačim snagama, krenuli iz ranije osvojenih priobalnih teritorija na burske republike Transval (Južno-Afrička republika) i Narandžastu slobodnu državu (Narandžasta republika), Englezi su naišli na neočekivan i uspešan otpor, koji je u potpunosti preokrenuo shvatanja o ratu. Buri su dugo uspešno vodili partizanski rat protiv pet puta brojnije britanske armije, sve dok se Britanci nisu „dosetili“ da promene ratnu taktiku. Dok je s burske strane svet saznao za partizanski rat i komandose (termin burskog porekla), Britanci su ga zadužili „sprženom zemljom“, uništavanjem farmi, useva i stoke, trovanjem bunara. I – koncentracionim logorima, u koje su oterali isključivo civilno stanovništvo: preko 200.000 burskih žena, dece, staraca i bolesnih, od kojih je više od 15% umrlo od bolesti i gladi, među njima i deca još daleka od punoletstva.¹²

- 9 Istoriju SAD, kao i svaku drugu, uostalom, pisali su pobednici. Stoga, čak i kada je bilo reči o ovoj temi, pominjan je Andersonvil, na teritoriji Konfederacije. Tek su istraživanja poslednjih godina iznela na svetlost dana i logor Daglas, na teritoriji Unije. Za razliku od prvog, gde se smatra da su u kriznom periodu zajedno umirali zatočeni i stražari, Daglas bi se po savremenim shvatanjima mogao ubrojati u logore kakvi su nam poznati iz 20. veka. (Videti: M. B. Гуминенко: *Самп Douglas. Концентрационний лагерь „Дуглас“: северный Андерсонвил! 1862–1865 гг.* <http://dugward.ru/history/Hist39.html>, 11. decembar 2018.
- 10 Ю. П. Гавриков /1979/: *Куба: сїраници истїории*, Москва, p. 39.
- 11 Za vreme ovog rata, po opšteprihvaćenoj oceni, čovečanstvo je prvi put saznalo za „taktiku spržene zemlje“, za koncentracione logore i za ratne zločine. Literatura o ovom ratu je obimna, pomenimo recimo jedno od novijih izdanja: И. Г. Дрогоров /2004/: *Аніло-бурская война 1899–1902 гг.*, Минск.
- 12 Englezi se nisu ustručavali ni da publikuju zvanično saopštenje o smrti sina burskog komandanta D. Hercoga, koje je glasilo: „U Port-Elizabetu je umro ratni zarobljenik D. Hercog u uzrastu od osam godina.“ (Navedeno u И. Г. Дрогоров /2004/: *Аніло-бурская война 1899–1902 гг.*, Харвест, p. 300.)

Nabrajajući zverstva koja su činili Englezi, burski general Kristijan Rudolf De Vet¹³, glavni ideolog prelaska Bura na taktiku partizanskog rata, čudi se: „Kako je to užasno! Da li je neko i nekad mogao da misli pre ovog rata da će u 20. veku biti dozvoljena slična varvarstva? Naravno, ne! Ja i svako od nas znamo da se za vreme svakog rata dešavaju užasna ubistva. Ali, svesno izvršeno, neposredno ili posredno, ubistvo žena i dece prevazilazi svaku verovatnoću.“¹⁴

De Vet nije doživeo nacističke logore, ali jeste vreme još nekih logora, uključujući logore, i genocid, u Namibiji 1904. godine, kao i masovne logore u Prvom svetskom ratu. Za vreme logora od 1914–18, on je već bio politički eliminisan: uhapšen je kao predvodnik pobune iz oktobra 1914. protiv Britanije, i to od strane svog bivšeg saborca, a za obnavljanje nezavisne burske republike, i posle jedne godine provedene u zatvoru pušten uz pismenu obavezu o prestanku političke aktivnosti. U svakom slučaju, nije nam poznato koliko je i da li je bio upoznat s događajima u Namibiji i u Prvom svetskom ratu, i ako i jeste – kako je na njih reagovao.

A za događaje u Namibiji treba upotrebiti poznatu izreku: učenici su prevazišli učitelje.¹⁵ Nemačka kolonijalna uprava trajala je od 1884. do 1915. Protiv surove nemačke okupacije pleme Herero podiglo je ustanak 1904. godine. Nemačka je tada poslala generala Lotara von Trota, koji je već imao iskustva u surovim obračunima s pobunjenicima u nemačkim kolonijama u Aziji i na istoku Afrike.¹⁶ Trota se nije libio da nastupi s otvoreno genocidnom namerom: „Verujem da nacija kao ova mora da bude uništena.“¹⁷ Usledio je pomor domorodačkog stanovništva, što se smatra prvim genocidom u 20. veku. Trotine snage ubile su više od 75.000 pripadnika naroda Herero i Nama (Namakva), od 80.000 Herero preživelo je samo 15.000. Procenjeno je da su kolonijalne snage pobile oko 80% ukupne populacije ovih dvaju naroda. Trota je naredio da se ubije svaki odrasli muškarac, a žene i deca oteraju u Namib, jednu od najgorih pustinja na svetu. Preživeli su smešteni u koncentracione logore i primorani na rad u rudnicima dijamanata.¹⁸

- 13 Burski general De Vet (Christiaan Rudolf de Wet) objavio je uspomene iz rata takoreći odmah po njegovom završetku (1903), i one su vrlo brzo bile prevedene na veći broj jezika, između ostalog i na ruski. Mi smo koristili drugo rusko izdanje: X. P. Девет /2010/: *Война буров с Англией, Москва*.
- 14 X. P. Девет /2010/: *ibid.*, p. 183.
- 15 Pored opštih simpatija svetskog javnog mnjenja, Buri su u početku (nažalost, samo u početku) imali i vojnu podršku – Nemačke i Rusije, koje su tada pokušavale da se suprotstave engleskoj ekspanziji. Tu su iz prve ruke mogli da se upoznaju s koncentracionim logorima koje je sistemski, za civilno stanovništvo, uveo Horejšio Herbert Kičener (Horatio Herbert Kitchener).
- 16 General fon Trota (Adrian Dietrich Lotharvon Trotha) i ranije je učestvovao u masovnim zločinima. U Kini je uzeo učešća u gušenju Bokserskog ustanka, gde je pobijeno 100.000 civila, a u vreme ustanka u Namibiji učestvovao je i u gušenju ustanka u Tanzaniji, gde se broj ubijenih civila procenjuje na 250 do 300 hiljada.
- 17 D. J. Schaller /2004/: „Ich glaube, dass die Nation als solche vernichtet werden muss“: Kolonialkrieg und Völkermord in „Deutsch-Südwestafrika“ 1904–1907, *Journal of Genocide Research*, № 3. Nepune četiri decenije posle Trote isti takav program izneo je u govoru u Vevelsburgu 1941. jedan od vođa nacističke Nemačke Hajnrih Himler, istakavši da „trideset miliona ljudi s Istoka mora nestati“. (Navod prema: Э. Нольте /2003/: *Европейская гражданская война (1917–1945). Национал-социализм и большевизм*, Москва, p. 418.)
- 18 Na internetu je dostupno mnogo relevantnog materijala o ovim događajima. Videti, na primer: Kössler R. & Melber H.: *The genocide in Namibia (1904–1908) and its consequences*, Mar 20,

Značaj genocida u Namibiji višestruko je potcenjen.¹⁹ To potvrđuju činjenice da su akteri tih masakara bili kasnije uključeni u ostvarivanje nacističkih programa u Evropi. Tako je prvi kolonijalni guverner Jugozapadne Afrike bio Ernst Hajnrih Gering (Ernst Heinrich Göring), otac Hermana Geringa (Hermann Göring). Jedan od istaknutih aktera bio je Franc Riter fon Ep (Franz Xaver Ritter von Epp), koji je u vreme Prvog svetskog rata bio komandir bavarskog puka i borio se u Francuskoj, Srbiji, Rumuniji, posle rata formirao „Frajkor Ep“ – revanšistički dobrovoljački korpus, učestvovao u uništenju Bavarske Sovjetske Republike, bio član nemačkog parlamenta Rajhstaga do 1945. godine. Umro je uoči suđenja u Nirnbergu. Kosti pobijenih Herera slate su u Nemačku, da bi tamošnji naučnici radili istraživanja o „anatomiji rase“. U Namibiji svoje prvo terensko istraživanje izvršio je Eugen Fišer (Eugen Fischer), koji je 1933. postao rektor Univerziteta Fridrih Vilhelm, i čiji je student bio Jozef Mengele (Josef Mengele).

I dok je Namibija bila prećutkivana i zataškavana, Prvi svetski rat je otvoreno svetlu ponudio masovne slike koncentracionih logora. U njemu je s logorima povezana i sudbina srpskog naroda, za koju je naš poznati filozof Žarko Vidović, i sam jedan od zatočenika koncentracionih logora u jednom kasnijem periodu, jednom prilikom rekao: „Istorija naša je istorija naših logora... Srpski narod je logoraški narod... Logoraši su poslednja srpska nacionalna elita.“²⁰ Od samog početka rata, tj. od prvog napada na Srbiju, Austro-Ugarska je u logore odvodila ne samo ratne zarobljenike, već i žene, decu i starce. Iako je Austro-Ugarska u ovome prednjačila, isto su kasnije činile i Nemačka i Bugarska, dok je jedan deo logoraša odveden u Tursku. Logori su osnivani za svaku naciju posebno, a samo na teritoriji Austro-Ugarske bilo ih je najmanje 300, od toga deset velikih.²¹ Tačan broj logora sa srpskim zatočenicima, kao ni broj umrlih i preživelih u njima, nije utvrđen, iako su određeni napori u tom smislu učinjeni, najviše u Čehoslovačkoj. Drugi svetski rat prekinuo je odgovarajuće aktivnosti, ali se ipak i bez završetka tog posla može utvrditi da je broj stradalih (daleko) veći od zvanične procene za Versajsku mirovnu konferenciju.²²

2012, <https://www.pambazuka.org/human-security/genocide-namibia-1904-08-and-its-consequences>, 13. decembar 2018. ili: Bojić S. i Pelc D.: Prvi nemački genocid – suočavanje nepoželjno, 31.07.2018., <https://www.dw.com/sr/prvi-nemački-genocid-suočavanje-nepoželjno/a-44891176>, 13. decembar 2018.

- 19 Po zvaničnom stavu Rimokatoličke crkve, koja je 2000. priznala ove zločine za genocid, reč je o prvom genocidu u 20. veku. (Videti, na primer: J. Mullen: Pope Francis uses ‘genocide’ to refer to mass killings of Armenians by Turks, April 13, 2015., <https://edition.cnn.com/2015/04/12/europe/pope-francis-turkey-armenia-genocide-reference/index.html>, 22. mart 2019.) Ovakvo mišljenje prevladava i u literaturi. Videti: W. Gust /1993/: *Der Völkermord an den Armeniern. Die Tragödie des ältesten Christenvolks der Welt*, München, p. 5.
- 20 Ž. Vidović /2013/: Logoraši su poslednja srpska nacionalna elita, intervju, *Pečat*, 15. mart 2013.
- 21 Prema Popisniku br. 5. K-400A, F-3, dok. Br. 1–11, krajem 1916. u 300 logora u Austro-Ugarskoj bilo je smešteno 64.847 srpskih ratnih zarobljenika i interniranih civila (prema priloženom spisku, odnosno 64.942 prema podatku na originalu dokumenta). (Videti: I. Đuković /2002/: *Nađmeđer: Austrougarski logor za Srbe, Beograd*, pp. 43–46.)
- 22 Videti pregled broja logoraša i žrtava u deset najvećih logora u Austro-Ugarskoj, koje je sačinio M. Vemić prema dostupnoj literaturi. (M. Vemić /2014/: Pomor Srba ratnih zarobljenika i interniranih civila u austrougarskim logorima za vreme Prvog svetskog rata 1914–1918, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, № 147.)

U koncentracionim logorima masovno se ginulo zbog gladi, lošeg smještaja, teškog prinudnog rada, loše higijene, nedostatka ili loše zdravstvene zaštite, bolesti i zaraza i dr. Centralne sile izbegavale su saradnju s Crvenim krstom sve do pred kraj rata, čime su izbegavale i obaveze iz međunarodnih konvencija i prikrivale činjenicu da je među logorašima bilo i interniranih civila.

Slamanjem centralnih sila i završetkom Prvog svetskog rata, međutim, koncentracioni logori nisu prekratili svoje postojanje. Ratne strasti se još nisu stišale, mirovni ugovori još nisu zaključeni a već je došlo do novog, masovnog smještanja u logore i do masovne gibelji, ovog puta ratnih zarobljenika. U toku poljsko-sovjetskog rata 1919–20. u ratnom zarobljeništvu u Poljskoj našlo se preko 100.000 crveno armejaca, od kojih je tokom narednih godina u logorima više desetina hiljada umrlo, od uzroka koji su već znani, kada su logori u pitanju.²³ Kao što često biva u sličnim situacijama, i u ovom slučaju, poznatom pod nazivom Anti-Katinj, poveo se „rat brojkama“: poljski istoričari, na čelu sa Zbignjevom Karpusom (Zbigniew Karpiński), navode brojke od 16–18 hiljada umrlih od 110.000 zarobljenika (što daje stopu smrtnosti od 16%), dok se s ruske strane iznose druge, znatno veće brojke, među kojima se u pomenutom zborniku ističe Genadij Filipovič Matvejev (Геннадий Филиппович Матвеев), kod koga su odgovarajuće brojke 25–28 hiljada stradalih od 157 hiljada zarobljenih (16–18%).²⁴ Mi nemamo ni prostora ni namere da se uključujemo u ovaj rat brojkama, iako su protivrečnosti u njemu vidljive već na prvi pogled.²⁵ Umesto toga, navedimo ono što je za našu temu značajnije. Po mišljenju poljske vlade, stopa smrtnosti zarobljenika u granicama od 7% smatra se „normalnom“, i ona ne izaziva sporove – u to vreme 5–7% neizbežno je umiralo do bolesti, od rana dobijenih u bitkama i drugih prirodnih faktora.²⁶ Shodno tome, čak i procene poljskih istoričara, bile one realne, odnosno umanjene, ili ne, daju ogromnu stopu smrtnosti, gotovo tri puta veću od „normalne“.

U isto vreme, u toku intervencije i građanskog rata, koji su usledili nakon Oktobarske revolucije, u Rusiji je počelo otvaranje logora, i to s obeju sukobljenih strana.²⁷ Intervencionističke snage otvorile su, tako, logor na ostrvu Mudjug pod Arhangelskom 23. avgusta 1918. I boljševici su počeli s otvaranjem logora od avgusta 1918, nakon što je Petrogradski komitet RKP(b) doneo odluku o crvenom teroru, odobrio uzimanje talaca i „izgradnju radnih (koncentracionih) logora“. Jedan broj ovakvih logora, u godinama 1918. i 1919, trajao je ne više od nekoliko nedelja,

23 Broj zarobljenika i broj umrlih ni približno nisu ustanovljeni i predmet su spora Poljske i Rusije. Stavove istoričara koji se bave ovim problemima nisu uklonili, pa čak ni približili, formiranje i rad zajedničke komisije, čiji je rezultat i zbornik *Красноармейцы в польском плену 1919–1922 гг. Сборник документов и материалов*, 2004.

24 Sve navedeno prema: *Красноармейцы в польском плену 1919–1922 гг. Сборник документов и материалов /2004/*, Moskva – Sankt-Peterburg, p. 8. i dalje.

25 U istom zborniku kao jedan od dokumenata naveden je izvod iz note NKID RSFSR izvanrednom i opunomoćenom povereniku Poljske Republike T. Filipoviču od 9. septembra 1921. (p. 660), u kojoj se navodi da je od 130.000 ruskih ratnih zarobljenika tokom dve godine umrlo 60.000.

26 К. Дмитриев: *Польский плен 1919–1922. Геноцид русских или „анти-Катынь“?*, 14. decembar 2018.

27 Кубасов, Л.А. /2009/: *Концентрационные лагеря на севере России во время Гражданской войны, Новый исторический вестник*, № 2 (20).

drugi su funkcionisali nekoliko meseci i godina. Spisak ovih (lenjinskih) logora i broj zatočenika u njima nikada nije objavljen, možda i nije postojao. Tokom 1919. počelo je stvaranje logora prinudnih radova, krajem te godine postojao je već 21 stalan logor, da bi ih na kraju 1921. bilo 122. Među njima, u 117 logora NKVD RS-FSR nalazilo se preko 60.000 a u logorima VČK više od 25.000 ljudi. Treba naglasiti da je zatvaranje u logor bilo blaža kazna od zatvorske, i da je često ograničavano „do okončanja Građanskog rata“. Ovaj sistem logora prerastao je kasnije u dobro poznati GULAG.

U periodu između dva svetska rata logori su otvarani u Italiji, Španiji, Nemačkoj. U njima su bile zatvorene stotine hiljada protivnika vladajućih diktatorskih režima. Poseban značaj i masovnost imali su nacistički logori, s obzirom na predstojeće pokretanje nemačke ratne mašinerije i osvajanje većeg dela Evrope, kao i nekih drugih zemalja i područja.²⁸ Ovi logori otvarani su odmah nakon osvajanja vlasti 1933. Inicijativom predsednika pruske vlade i šefa pruske tajne policije, ovde već pomenutog Hermana Geringa, formirani su koncentracioni logori Dahau (u martu 1933), Mauthausen (u Austriji, logor i u Prvom svetskom ratu), Buhensvald (jul 1937), Ravensbrik (maj 1939), Flossenbug (maj 1938). Iako formalno nazivani kaznenoradnim logorima („Arbeitmachtfrei!“), oni su zapravo od početka imali karakter po kojem su i ostali zabeleženi u istoriji–Vernichtungslager (logori za uništenje). Nakon početka rata logori su osnivani i u okupiranim zemljama, kako od strane okupatora tako i njihovih kolaboracionista. Istorija nacističkih koncentracionih logora u osnovi je dobro poznata, bez obzira na određene kontroverze, i bez obzira na to što je pažnja u njihovom osvetljavanju i analiziranju prevashodno bila usmerena na velike logore. Ipak, neki od tih logora nisu dovoljno poznati i proučeni. Razlozi takve situacije su razni, među njima svakako određeno mesto ima i hladnoratovska podela u Evropi, tako da je naučno interesovanje za ovu problematiku doživelo vrhunac tek u kontekstu pada Berlinskog zida²⁹. U jednu od takvih epizoda mogli bismo ubrojati i Srpske logore, koji su u osnovi Kristijeve knjige.

Malo obimniju istorijsku retrospektivu prekidamo na mestu gde počinje osnivanje i funkcionisanje nacističkih koncentracionih logora u Drugom svetskom ratu. To nipošto ne znači da se i njihova istorija tada, odnosno s kapitulacijom Nemačke, završava. Naprotiv, dalja razmatranja pokazala bi kako se ovo zlo širi i razgranava, kako zapravo Nirnberški sud nije stavio tačku, kao što to na kraju svoje knjige

28 Hitler i nacisti, kako navodi Gi Metan, više puta su priznali da su za stvaranje koncentracionih logora i veliku deportaciju Jevreja inspiraciju nalazili u logorima iz Burskog rata i u deportacijama Indijanaca, kao i u genocidu Jermena (G. Metan /2017/: *op. cit.*, p. 253, fn. 3). Videti, takođe, razmatranje u sličnom kontekstu: H. Travis /2013/: Did the Armenian Genocide Inspire Hitler?, *Middle East Quarterly*, № 1. U genocidu iz 1915. (ili „Događajima iz 1915.“ kako se na turskoj strani ti zločini nazivaju) stradalo je oko milion i po, odnosno po raznim, kontroverznim procenama čak i do 2 miliona ljudi. Naravno, neizbežni pratilac tih događanja bili su i deportacije i koncentracioni logori. Bilo je otvoreno ukupno 25 logora, u najvećem među njima, Dejr ez-Zoru, uključujući ne samo neposredno logor, broj umrlih procenjuje se na 300.000 do 500.000 (Maintenance of Peace in Armenia /1919/: Hearings Before a Subcommittee of the Committee on Foreign Relations, Washington, p. 42).

29 Videti: T. Dulić /2018/: Kod Hiperborejaca: Jugoslovenski zarobljenici u Norveškoj 1942–45, u: S. Schmid i M. Pissari: *Prinudni rad u Srbiji. Proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rada 1941–1944*, Beograd.

konstatuje i Kristi.³⁰ On pominje Drezden, Hirošimu, Nagasaki, a taj niz može se nastaviti, odnosno interpolirati i mnogim drugim ne manje, ili ne mnogo manje, strašnim zločinima. S aspekta ove teme mogli bismo se zadržati na logorima u okupiranoj Nemačkoj posle kapitulacije, kada su (zapadni) saveznici zarobili nekoliko miliona nemačkih vojnika i oficira, i kada je u neljudskim uslovima tokom nepune godine umrlo gotovo milion ljudi.³¹ Zločini i logori ni kasnije, naravno, nisu iščezli, naprotiv. O tome govore brojni slučajevi, kao što su logori u Čileu u vreme Pinočeove diktature, politika „strateških sela“, kojima je u Južnom Vijetnamu početkom 1960-ih vlast uz pomoć Amerikanaca pokušala da suzbije partizanski pokreti podršku koju je on imao u ruralnim područjima³², ili u najnovije vreme Abu Graib, Gvantanamo i drugi, u kojima se teroristi (ili „teroristi“) godinama drže bez suda i presuda, i čiji se broj i lokacije i ne znaju. Ovom spisku svakako treba dodati i Goli otok. Osnovni razlog za našu gornju odluku je činjenica da u to vreme pada i otvaranje i funkcionisanje logora u Norveškoj. A to je, u širem smislu, predmet kojim se bavi Kristi. Njega, međutim, ne interesuje pitanje kako je i zašto nastao koncentracioni logor, konkretno logori u Norveškoj, iako bi se, možda, neke naznake o tome implicitno mogle pronaći u redovima koje je ispisao. Umesto toga, Kristi istražuje kako su se i zašto stražari u tim logorima ponašali surovo, kako je i zašto došlo do toga da oni daju sebi za pravo da muče i ubijaju ljude. Ljude koje ne poznaju i o kojima znaju malo, ili čak ništa ne znaju. Glavni deo knjige upravo i čini ovo istraživanje. Bio je to, zapravo, magistarski rad jednog istraživača početnika, dakle stupanje u nauku jednog tada, na početku istraživanja, 20-godišnjeg asistenta sociologije univerziteta u Oslu. I danas kad čitamo njegov rad, na osnovu kog je postao magistar, moramo se diviti. I širinom zahvata, i primenjenom metodologijom, i studioznošću istraživanja, koje je trajalo gotovo četiri godine. I naravno – rezultatima, iako su oni neposredno prineli da rad bude prećutan. I publikovan tek dvadeset godina kasnije.

3. STRAŽARI U SRPSKIM LOGORIMA

Kristi se u svom istraživanju ne bavi uslovima nastanka i funkcionisanja logora (u severnoj Norveškoj), on ne daje uglavnom ni osnovne podatke o njima, o njihovom broju, o broju zatočenika u njima, o smrtnosti u ovim logorima, niti o mnogim drugim momentima značajnim za sagledavanje sistema nacističkih logora, pa makar i na prostoru ograničenom njegovom otadžbinom. Možda je tada za takva sa-

30 „Kazna stavlja tačku i predstavlja kraj, kako su naučili. Ali, nije se tako desilo. Nirnberški proces takođe je stavio tačku. Tačku, koja je zamaglila fakte. Ne treba razmatrati Drezden, Hirošimu i Nagasaki, ili još neke nečasnosti. Jedne su obesili, druge zatvorili, i život je pošao dalje – ka 11. septembru i svemu onome što nas još očekuje.“

31 Videti: Лагерь смерти Эйзенхауэра. Dokumentaciju o ovim logorima uništila je američka vojska tokom 1950-ih, ali ipak postoje procene prema kojima je „najmanje 800.000, vrlo verovatno više od 900.000, i sasvim moguće više od milion Nemaca umrlo u američkim i francuskim logorima“.

32 Videti, recimo: И. В. Конева /2011/: Вьетнамское направление внешней политики Джона Кеннеди в Индокитае, *Уральское востоковедение*, № 4, pp. 59–66. Treba naglasiti da je sporno da li ovaj projekat (strateška sela) može da se podvede pod koncentracione logore. Barem su to negirali SAD i Južni Vijetnam.

gledavanja i bilo rano, ali važnije je da takve ciljeve on i nije postavio. Sve to našim čitaocima postalo je poznato iz knjiga koje su se pojavile znatno kasnije, ali koje ne pripadaju (isključivo) memoarskoj literaturi, dakle koje su s aspekta gore pomenutog takođe veoma studiozne.³³ Već su Ašković i saradnici dali, između ostalog, pomenične spiskove i sudbine više od četiri hiljade zatočenika iz Jugoslavije (pretežno Srbije), deportovanih u ove logore u četiri navrata tokom 1942. (april, maj, oktobar) i 1943. (januar). Oni su opisali i strahote koje su tamo preživeli logoraši pod pripadnicima SS i organizacije Tot, kao i život u logorima nakon što ih je preuzeo Vermaht, sa znatno ublaženim režimom. Kod njih se može pronaći i nijansiran pristup prema stražarima, koje u ovoj knjizi istražuje Kristi. Kod Aškovića i saradnika stražari, dakle, kao i uopšte situacija u logorima, nisu prikazani crno-belo. Ipak, i knjiga M. Aškovića i saradnika i knjiga Lj. Mladenovića nemaju pravi naučni karakter, u tom smislu što se pretežno zasnivaju na sećanjima bivših zatočenika, iako i uz pozivanje na arhivsku građu. Iz tih razloga T. Dulić ih i ne svrstava u prave naučne radove, zaključujući da je knjiga *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*, koju sada dobijamo i u srpskom prevodu, (za sada) jedina monografija o jugoslovenskim zatvorenicima u Norveškoj koja u potpunosti dostiže kriterijume koje delo mora da zadovoljava da bismo ga mogli nazvati naučnim.³⁴ Ovi logori i sudbine zatočenika mogu se pronaći u novijoj literaturi u većem broju radova, a sumarni pregled, uključujući i relevantnu literaturu, dao je Dejan Đ. Ristić.³⁵

Drugačija u odnosu na pomenutu sliku u knjizi Aškovića i saradnika, međutim, bila je situacija i atmosfera u vreme kada je Kristi preduzeo istraživanje. Stražari su bili prikazani, kao i drugi kolaboracionisti, i takvi su ostali i mnogo godina posle tih događaja.³⁶ Zapravo, do danas.³⁷ Ali, kako kaže Kristi, pri tome većina građana i dalje smatra da su masovna ubistva u koncentracionim logorima činili isključivo Nemci. No, on dobro zna šta su u tim logorima činili stražari, njegovi sunarodnici. Upravo stražari i predstavljaju predmet njegovog istraživanja. Njih je u logorima bilo nekoliko stotina. Posle rata 47 bivših stražara osuđeno je na duge zatvorske kazne. Kristi ih je dobro znao, kako saznajemo iz njegove knjige vrlo brzo po okončanju okupacije on je razgovarao s mnogima od njih, kao i s onima, koji se nisu ponašali zverski i koji nisu osuđeni. Ovi razgovori jednim delom su reprodukovani u Glavi 8 knjige koja je pred nama.

33 M. Ašković i dr. /1979/: *U logorima u severnoj Norveškoj*, Beograd i Lj. Mladenović /1991/: *Pod šifrom Viking*, Beograd.

34 T. Dulić /2018/: *op. cit.*, u: S. Schmid i M. Pissari, *op. cit.*, p. 118.

35 D. Đ. Ristić /2016/: *Bolno nasleđe – mesta i obeležja stradanja Jugoslovena, Saopštenja*, № 48.

36 Kristi navodi jedan primer iz 2002., kada je u Narviku bio organizovan susret veterana Drugog svetskog rata „u ime sloge i pomirenja“. Iz određenog razloga nemački veterani nisu doputovali, a norveški kolaboracionisti nisu ni pozvani, što su mnogi doživeli s olakšanjem. Ali, Kristi kaže da bi on došao na susret i da su svi oni na njega prispeli. (H. Кристи: Примирение или наказание?, http://www.norge.ru/kristi_straf/, 28. novembar 2018.

37 Kolaboracionisti i ratni zločinci bili su posle rata kažnjeni, ali ni najstrože kazne nisu izbacile mržnju iz duša prostih građana. Kolaboracioniste u Norveškoj preziru do danas, njihova deca se osećaju kao prognani, a njihovi unuci radije ćute o svojim dedama i babama. Drugim rečima, sve do sada značajan broj Norvežana ne smatraju se uvažanim članovima društva. (H. Кристи: *ibid.*)

Ako se uzme u obzir pomenuta atmosfera u (ne samo) norveškom društvu posle rata, svakako se mora odati priznanje jednom početniku, koji je istraživanju pristupio bez predrasuda, i u stražarima, mada su i oni (ne svi) činili zločine, nije video monstrume. „Ja nisam otkrio monstrume. Našao sam obične ljude u neobičnoj situaciji.“ Upravo monstrumi bili su tada opšteprihvaćeno objašnjenje koncentracionih logora i zločina u njima. Bila je to, kako kaže Kristi, prva faza razumevanja koncentracionih logora – uništavanja u njima smatrana su rezultatom delovanja nenormalnih ljudi. Kao primer za takvo shvatanje Kristi navodi ne samo istraživanje autoritarne ličnosti Adorna i saradnika iz 1950.³⁸, koje je koristio već u svom magistarskom radu, već i znatno kasniju knjigu Danijela Goldhagena (Daniel Goldhagen)³⁹. Mogu se ovome dodati i istraživanja Stenlija Milgrama (Stanley Milgram)⁴⁰ i Krejga Henija (Craig Haney), Kertisa Benksa (Curtis Banks) i Filipa Zimbarda (Philip Zimbardo)⁴¹, koja su uz sve razlike potvrdila neke od Kristijevih nalaza. Naravno, tome bi se mogla dodati i druga literatura, ali verovatno raširenosti shvatanja iz ove, prve faze razumevanja koncentracionih logora više doprinose neki popularni mediji, i filmovi, u kojima to često ide čak do karikature.

4. NOVO SHVATANJE KONCENTRACIONIH LOGORA

Upravo ovaj rezultat uzrok je sudbine Kristijevog magistarskog rada. Njegovo istraživanje bilo je osnova za magistraturu, ali pored toga i za samo dva pomenuta članka. Pojavio se još jedan članak jednog tužioca, koji se posebno interesovao za ovaj problem, i poneka lepa reč od kolega. Sve ostalo bilo je – ćutanje. Norveška, očito, nije bila spremna da prihvati njegove ocene: „Došao sam do zaključka, da su stražari u tim koncentracionim logorima bili potpuno obični ljudi, koji su dospeli u neobičnu situaciju. Neki od njih prihvatili su situaciju zatočenika na takav način, da je u odnosu na njih postalo moguće da odustanu od uobičajenog sistema normi ponašanja. U običnom životu oni nisu tukli i nisu ubijali ljude. Ali, položaj je bio nenormalan, a oni koje su oni čuvali bili su po njihovom shvatanju ne ljudi, već životinje. U normalnoj situaciji oni ni životinje ne bi ubijali, osim za ishranu.“ Naravno, ni Norveška ni Kristi nisu bili izuzeci. Kristi navodi u ovoj knjizi slučaj poljskog profesora Stanislava Batavije (Stanisław Batawia), s kojim se i lično upoznao, i koji desetak godina nakon Kristija takođe nije mogao da publikuje svoju knjigu sa sličnim idejama i stavovima. Batavija je dugo ispitivao Rudolfa Hesa (Rudolf Höss) u Krakovskom zatvoru, kroz česte i duge razgovore i psihološki test i došao do iznenađujućih zaključaka.⁴² Ti zaključci, naravno, nisu se uklapali u profil monstruma.

Iz razgovora s bivšim stražarima Kristi je zapazio njihove dve dijametralno suprotne reakcije. „Neki ... nisu mogli da uvide da su pred njima – ljudi. Za njih za-

38 T. W. Adorno et al. /1950/: *op. cit.*

39 D. J. Goldhagen /1996/: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, New York.

40 S. Milgram /1974/: *Obedience to Authority*, New York.

41 C. Haney, C. Banks and Ph. Zimbardo /1973/: *Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison*, *International Journal of Criminology and Penology*, № 1, pp. 69–97.

42 Videti: J. Lubecka: „Auschwitz – the disgrace of the 20th century. Auschwitz – Rudolf Höss“, <https://www.zapisyterroru.pl/dlibra/context?id=context36>, 15. decembar 2018.

točenici su bili siva masa, a ne posebne individue i ličnosti. S tom masom oni nisu imali nikakvih kontakata i nikakvih razgovora o običnim, „ljudskim“ temama. Oni se nisu identifikovali s tom masom... Toj masi bile su svojstvene zle osobine. Težnja da ugrabe hranu. Težnja da se probiju napred po cenu tuđih života. Za to može da postoji samo jedno objašnjenje – zloba i nečovečnost. To nisu bili ljudi. To su bile zveri... Ljudi moraju da umiruju zveri. Ljudi moraju da održavaju red. To se može učiniti samo pomoću VLASTI... Zveri su ubijale jedan drugog, njih su ubijali Nemci, oni su umirali, kao muve... Udarac, ako je zver prilazila suviše blizu, pucanj, ako je odlazila suviše daleko. Oni su bili čak gori od zveri – zli, bolesni, sivi. To nije bilo ubistvo, zato što oni nisu bili ljudi. Oni su bili masa, siva, smrdljiva, prljava masa.“ Druga reakcija bila je ljudska. „ Drugi su uvideli nešto više. U početku samo sivu masu, kao i prvi. Ali zatim, oni su postepeno uvideli nešto više od mase: ljudske crte, poznato lice, koje su oni videli svakog dana, u očajanju ili radosti. Radost okrajku hleba ili prekidu u radu. Potom se to lice pretvorilo u ličnost. Sa svojim brigama i tugama. Bile su i druge radosti – porodična fotografija s nasmejanim ljudima na verandi, slična fotografijama napravljenim u Norveškoj. Postepeno se pojavilo još lica, pretvorili su se u ljude, posebne individue, koje su upale u užasnu situaciju. Takvu, s kojom jedva da bi mogao da se izbori Norvežanin. Situaciju, koja bi slomila mnoge. Ti ljudi su takođe bili slomljeni, ali oni su nastavljali da žive – ovako ili onako. Pošašavili od gladi, hladnoće i straha. Ali, to su bili ljudi. Isti takvi, kao i mi. Ljudi, kojima je trebalo pomoći, makar i malo. Ljudi, prema kojima je bilo potrebno odnositi se kao prema ljudima. Ne tući ih i ne pucati, već pomoći.“ U podeli stražara na ekstremnu (oni koji su počinili ubistvo ili se surovo ponašali prema zatočenicima) i kontrastnu grupu (koji nisu činili takve stvari, ili su čak pomagali zatočenicima) Kristi je upravo ustanovio da su pripadnici ekstremne grupe imali manje kontakata sa Srbima (Jugoslovenima), što je svakako značajan nalaz. Gornji, opširniji citati govore o konsekvencama tog nalaza.

Kristi je očigledno bio ispred svog vremena. On je pripadao narednim generacijama (fazama) objašnjavanja koncentracionih logora. A to objašnjavanje pomerilo se od monstruma u prvoj fazi, najpre ka shvatanju konclogora kao rezultata delovanja nenormalnih socijalnih sistema, kojima se i objašnjavaju aktivnosti ljudi. Baš to je ono do čega je naš autor došao: „Upravo u toj tradiciji napisano je moje istraživanje stražara konclogora.“ Ali, on sam odmah kaže i da svoje istraživanje nije doveo do kraja, iako je bio na ispravnom putu, imajući u vidu narednu, treću fazu.

Novija istraživanja i promišljanja koncentracionih logora otišla su još dalje. U trećoj fazi njihovog razumevanja uništavanje ljudi počelo je da se posmatra ne kao izuzetak, već kao nasledna, permanentna mogućnost koja postoji u (savremenim) ljudskim društvima. „Treći stadijum karakteriše se još mračnijim tonovima. Ovde se uništavanje ljudi razmatra ne kao izuzetak, već kao naslednost. Holokaust nije nahoće, već zakonito rođeno dete našeg društvenog sistema. Holokaust je pored nas, njega su stvorile iste one sile koje su stvorile industrijsko društvo, podelu rada, savremeni birokratski sistem, racionalizam, efikasnost, duh nauke, i posebno oslobađanje opširnih sfera društvenog života od potčinjenosti vrednosnoj oceni.“ – napisao je u ovoj knjizi Kristi. Odlučujući korak ka tom novom shvatanju dao je Zigmunt Bauman (Zygmunt Bauman), koji u knjizi *Modernost i Holokaust*⁴³ razmatra Holokaust kao neobičnu, ali važnu proveru skrivenih mogućnosti savremenog

43 Z. Bauman /1989/: *Modernity and the Holocaust*, Cambridge.

društva. Baumanovo shvatanje koncentracionih logora i Holokausta našli su potvrde i razrade u radovima mnogih autora, recimo Džejmsa S. Skota (James C. Scott)⁴⁴, čiju knjigu navodi i Kristi, ili Volfganga Sofskog (Wolfgang Sofsky)⁴⁵.

Mi, naravno, ne smatramo da se u promišljanju koncentracionih logora došlo do bilo kakvih konačnih zaključaka i istina.⁴⁶ Zlo, uključujući njegovu emanaciju – koncentracione logore, očigledno nije jednostavan fenomen. S razvojem društva, širi se i razgranava i ono. Kristi je to dobro shvatio. U ovde već tekstu pominjanom⁴⁷ on konstatuje: „Zahvaljujući razvoju savremenog industrijskog društva, mi gotovo svuda nalazimo rast penitencijarnog aparata, uključujući i rast broja ljudi u zatvorima. Ali, istovremeno mi vidimo, kako je, pokušavajući da ograniči taj rast, društvo ponovo počelo da ispoljava interesovanje za alternativne oblike rešavanja socijalnih konflikata.“ Knjiga koja je pred čitaocima završava se sledećim rečima: „Kazna stavlja tačku i predstavlja kraj, kako su nas učili. Ali, nije se tako desilo. Nirnberski proces takođe je stavio tačku. Tačku, koja je zamaglila fakte. Ne treba razmatrati Drezden, Hirošimu i Nagasaki, ili još neke nečasnosti. Jedne su obesili, druge zatvorili, i život je pošao dalje – ka 11. septembru i svemu onome što nas još očekuje.“ Sve su to teme koje je Kristi otvorio u svom magistarskom radu, i kojima se kasnije uspešno bavio, i stekao svetski poznato ime.⁴⁸

UMESTO ZAKLJUČKA

Objavljivanjem Kristijeve knjige naša (naučna) literatura višestruko je obogaćena. I to kako kada je u pitanju proučavanje koncentracionih logora po sebi, tako i kada govorimo o sudbini srpskog naroda tokom istorije, posebno u 20. veku, a koju su u dobroj meri obeležili upravo koncentracioni logori. Najzad, ova knjiga može biti dobro rukovodstvo i uputstvo za sve mlade istraživače, bez obzira na naučnu oblast kojom se bave.

LITERATURA

- Adorno T. W.; Frenkel-Brunsvik E., Levinson D. J. & Sanford S. R. /1950/: *The Authoritarian Personality*, Harper and Brothers, New York.
- Ašković M., Marinković B. i Petrović Lj. /1979/: *U logorima u severnoj Norveškoj*, Srpska književna zadruga, Beograd.
- Bauman Z. /1989/: *Modernity and the Holocaust*, Polity Press, Cambridge.
- Bogardus E. S. /1926/: Social Distance in the City, *Proceedings and Publications of the American Sociological Society*, 20, pp. 40–46.

- 44 J. C. Scott /1998/: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven and London.
- 45 W. Sofsky /1993/: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*, Frankfurt am Main. (Mi smo koristili engleski prevod W. Sofsky /1997/: *The Order of Terror. The Concentration Camp*, Princeton)
- 46 Videti, na primer: M. Mann /2000/: Were the Perpetrators of Genocide Ordinary Men or Real Nazis? Results from Fifteen Hundred Biographies, *Holocaust and Genocide Studies*, 14, №3.
- 47 H. Кристи /2003/: *op.cit.*
- 48 O delu Nilsa Kristija videti opširan pogovor njegovoj knjizi *Granice patnje* (Đ. Ignjatović /2015/: Nils Christie: Istrajno traženje alternative kažnjavanju).

- Bojić S. i Pelc D.: Prvi nemački genocid – suočavanje nepoželjno?, 31.07.2018, <https://www.dw.com/sr/prvi-nemački-genocid-suočavanje-nepoželjno/a-44891176>, 13. decembar 2018.
- Bukvić R. /2018/: Novi pogled Nilsa Kristija na koncentracione logore, u: N. Kristi /2018/: *Stražari koncentracionih logora. Norveški stražari „srpskih logora“ u Severnoj Norveškoj u 1942–1943*, Pravni fakultet, Beograd, pp. 209–219.
- Chipman N. P. /1891/: *The Horrors of Andersonville Rebel Prison*, The Bancroft Company, San Francisco.
- Chipman N. P. /1911/: *The Tragedy of Andersonville. Trial of Captain Henry Wirz the Prison Keeper*, 2nd ed., The Blair-Murdock Company, San Francisco.
- Девет Х. Р. /2010/: *Война буров с Анїлией*, Вече, Москва.
- Дмитриев К. – Польский плен 1919–1922. Геноцид русских или „анти-Катынь“? 4 Апреля 2017, <https://diletant.media/articles/35057034/>, 14. decembar 2018.
- Дрогозов И. Г. /2004/: *Аніло-бурская война 1899–1902 гг.*, Харвест, Минск.
- Dulić T. /2018/: Kod Hiperborejaca: Jugoslovenski zarobljenici u Norveškoj 1942–45, u: Schmid S. i Pissari M. – *Prinudni rad u Srbiji. Proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rada 1941–1944*, Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu, Beograd, pp. 116–137.
- Đuković I. /2002/: *Nađmeder: Austrougarski logor za Srbe*, Signature, Beograd.
- Гавриков Ю. П. /1979/: *Куба: сїраницы истїории*, Наука, Москва.
- Goldhagen D. J. /1996/: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, Alfred A. Knopf, New York.
- Гуминенко М.В.: Camp Douglas, Концентрационный лагерь „Дуглас“: северный Андерсонвиль! 1862–1865 гг. У., 11. decembar 2018.
- Gust W. /1993/: *Der Völkermord an den Armeniern. Die Tragödie des ältesten Christenvolks der Welt*, Hanser-Verlag, München.
- Haney C., Banks C. & Zimbardo P. /1974/: Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison, *International Journal of Criminology and Penology*, № 1, pp. 69–97.
- Ignjatović Đ. /2015/: Nils Christie: Istrajno traženje alternativa kažnjavanju (Pogovor), u: Kristi N. /2015/: *Granice patnje*, Pravni fakultet, Beograd, pp. 81–117.
- Конева И. В. /2004/: Вьетнамское направление внешней политики Джона Кеннеди в Индокитае, *Уральское востоковедение*, № 4, pp. 59–66.
- Красноармейцы в йольском йлену 1919–1922 гг. Сборник документов и материалов*, Летний сад, Moskva – Sankt-Peterburg, 2004.
- Кристи Н.: Примирение или наказание?, http://www.norge.ru/kristi_straf/, 28. novembar 2018.
- Кубасов Л. А. /2009/: Концентрационные лагеря на севере России во время Гражданской войны, *Новый истїорический весїйник*, №2 (20), pp. 58–65.
- Kössler R. & Melber H.: The genocide in Namibia (1904–08) and its consequences, Mar 20, 2012, <https://www.pambazuka.org/human-security/genocide-namibia-1904-08-and-its-consequences>, 13. decembar 2018.
- Лагерь смерти Эйзенхауэра, <https://topwar.ru/1452-lagerya-smerti-yejzenxauyera.html>, 15. decembar 2018.
- Lubecka J. – „Auschwitz – the disgrace of the 20th century. Auschwitz – Rudolf Höss“, <https://www.zapisyterroru.pl/dlibra/context?id=context36>, 15. decembar 2018.
- Maintenance of Peace in Armenia /1919/: Hearings Before a Subcommittee of the Committee on Foreign Relations, United States Senate, Sixty-sixth Congress, First Session, on S. J. R. 106. United States. Congress. Senate. Committee on Foreign Relations. Washington.
- Mann M. /2000/: Were the Perpetrators of Genocide Ordinary Men or Real Nazis? Results from Fifteen Hundred Biographies, *Holocaust and Genocide Studies*, 14, №3, pp. 331–336.

- Metan G. /2017/: *Rusija – Zapad. Hiljadu godina rata*, Akademska knjiga i Informatika, Novi Sad – Beograd.
- Milgram S. /1974/: *Obedience to Authority*, Harper and Row, New York.
- Mladenović Lj. /1991/: *Pod šifrom Viking*, Institut za savremenu istoriju, Beograd.
- Нольте, Э. /2003/: *Европейская гражданская война (1917–1945). Национал-социализм и большевизм*, Логос, Москва.
- Mullen J.: Pope Francis uses 'genocide' to refer to mass killings of Armenians by Turks, April 13, 2015, <https://edition.cnn.com/2015/04/12/europe/pope-francis-turkey-armenia-genocide-reference/index.html>, 22. mart 2019.
- Ristić D. Đ. /2016/: Bolno nasleđe – mesta i obeležja stradanja Jugoslovena, *Saopštenja*, №48, pp. 347–357.
- Rorschach H. /1921/: *Psychodiagnostik. Psychodiagnostics. Tafeln – Plates*, Bircher, Bern.
- Schaller D. J. /2004/: „Ich glaube, dass die Nation als solche vernichtet werden muss“: Kolonialkrieg und Völkermord in „Deutsch-Südwestafrika“ 1904–1907, *Journal of Genocide Research*, vol. 6, № 3, pp. 395–430.
- Scott J. C. /1998/: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press, New Haven and London.
- Sofsky W. /1997/: *The Order of Terror. The Concentration Camp*, Princeton University Press, Princeton.
- Travis H. /2013/: Did the Armenian Genocide Inspire Hitler?, *Middle East Quarterly*, №1, pp. 27–35.
- Vemić M. /2014/: Pomor Srba ratnih zarobljenika i interniranih civila u austrougarskim logorima za vreme Prvog svetskog rata 1914–1918, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, № 147, pp. 201–234.
- Vidović Ž. /2013/: Logoraši su poslednja srpska nacionalna elita, intervju, *Pečat*, 15. mart 2013.

*Rajko Bukvić*⁴⁹

Nizhny Novgorod State Engineering-Economics University,
Knyaginino, Russia

CONCENTRATION CAMPS – A VIEW ON GUARDS

SUMMARY

The paper considers the book *Fangevoktere i konsentrasjonleire: En sosiologiska undersøkelse av norske fangevoktere i "serbienleire" i Nord-Norge i 1942–43*, which has recently been published in Serbian language. It highlights the scientific significance, currency and relevance of the book at the time when it was written, as well the name and significance of author. It reflects the author's opinion on the development of theory and understanding of the phenomenon of concentration camps. This paper emphasizes the great importance of the book being translated into the Serbian language, not only because of its significance for the reasons previously stated, but also because it touches upon the Serbian camps in North Norway, in which some of the most tragic episodes in the history of the Serbian people occurred.

Key words: concentration camps, guards, Serbian camps, North Norway.

49 Honorary professor, r.bukvic@mail.ru